

Валентина Конвай
(Київ)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ТА ПАТРІОТИЗМУ В СТАРШОКЛАСНИКІВ (за матеріалами етносоціологічних і польових досліджень)

Починаючи з XVII ст., у полі зору українських мислителів були проблеми формування й утвердження національної самосвідомості, патріотизму українського народу. Та все ж, незважаючи на багатоаспектні дослідження, недостатньо розробленою залишається проблема формування національної самосвідомості старшокласників, хоча такі роботи і започатковано І. Снежковою серед молодших школярів¹.

Національна самосвідомість – це усвідомлення громадянсько-територіальної, державно-політичної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної й історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності. Вона пов'язана із самоідентифікацією як особи, так і нації. Остання, за визначенням Е. Сміта, є сукупністю людей, яка має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку й єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів².

На відміну від етнічної самосвідомості, яка полягає в усвідомленні етносом себе як спільності біо-географічно-психологічно-культурної з основним ідентифікуючим принципом «ми – вони», національна самосвідомість базується на державній, політичній, громадянській самоідентифікації.

З названої теми нами проводилось пілотажне етносоціологічне дослідження, об'єктом якого стали учні 9–11 класів – 350 старшокласників з п'ятнадцяти загальноосвітніх шкіл I–III ступеня та двох гімназій в Одеській, Волинській та Луганській областях, розташованих на українсько-польському, українсько-білоруському, українсько-молдавському та українсько-російському порубіжжі. Анкетування проведено з 2007 до середини 2008 року. Паралельно з анкетуванням здійснено збір польового етнографічного матеріалу. Мета дослідження – вивчення особливостей формування національної самосвідомості та патріотизму старшоклас-

ників, їх самоідентифікації (ототожнення) через мову спілкування з друзями, у родині та навчальних закладах; інтересів та потреб старшокласників у поглибленні знань з традиційно-побутової культури українців; стан збереження, побутування національних традицій в середовищі старшокласників; аналіз їхніх думок про етнічні взаємини; поширення у побуті народних календарних, загальнодержавних та шкільних свят, традицій, звичаїв та обрядів; матеріальної культури – одягу, їжі; використання елементів духовної культури у сімейному та шкільному побуті; патріотизму; почуттів, які викликає належність до свого народу тощо. В цій статті ми розкриваємо лише деякі аспекти дослідження.

На запитання анкети відповідали старшокласники україномовних шкіл і гімназій з болгарською мовою навчання. У масив опитуваних увійшли учні 9-х класів – 40,0 %, 10-х класів – 40,0 % і 11-х класів – 20,0 %. З них за статтю – 55,0 % дівчат та 45,0 % хлопців.

У нашому дослідженні вивчалися учні двох вікових категорій – підлітки та старшокласники 14–17 років, маловивчена і найцікавіша в плані аналізу процесу розвитку самосвідомості вікова категорія. Досліджуваній нами віковий період, згідно досліджень психологів та педагогів, це час, коли в основних рисах інтенсивно формується самосвідомість та самооцінка особи, з'являється інтерес до самого себе, значущим є право на власну думку; відбувається громадянське становлення людини, її самовизначення, формування духовних якостей особистості, становлення свідомого ставлення до свого етносу, його історії та культури³.

Цікавим з цього приводу є дослідження Фан Ван Ту, у якому вчений розглядає підлітка як носія величезного комплексу етнічних особливостей. Ці особливості не успадковуються. Їх підліток переймає ще в дитинстві від батьків та інших дорослих, у ровесників. Належність людини до того чи іншого народу визначається, у кінцевому підсумку, вихованням і навчанням, у процесі яких їй прищеплюються риси того етнічного середо-

вища, у якому вона живе. Має значення і особистий вибір людини⁴.

За національним складом опитано 88,0 % українців, 8,0 % росіян та 4,0 % інших національностей. Це – болгари, молдавани, гагаузи, греки, поляки.

Одним із важливих чинників національної самоідентифікації є усвідомлення етносом спільності свого походження. Ми досліджували цей фактор у середовищі старшокласників. На відміну від проведених нами етносоціологічних досліджень у 1994 та 2005 роках⁵, в регіонах порубіжжя можна відзначити значно вищий рівень національного самоусвідомлення, патріотизму, зокрема українців. Результати з'ясування мотивів вибору національності старшокласниками показали, що в першу чергу на них впливає такий фактор, як місце їх проживання, потім – національність батьків, далі – основна мова, якою вони розмовляють, усвідомлення спільності культурних традицій.

Зазначимо, що всі етносоціологічні і соціологічні дослідження, що виконувалися в останні роки і стосувалися вивчення ідентичності і культури українців, росіян, окремих національних меншин, фіксували той факт, що мова є найзначимішим чинником етнічної самоідентифікації. Саме на ній фокусуються національна ідеологія та почуття, саме вона розцінюється більшістю респондентів як основна національна цінність.

Як показують наші дослідження та дослідження інших авторів, російськомовність є переважно проблемою «міською». Так, у дослідженні І. Снежкової дошкільнята і молодші школярі, що мешкали в місті, відносили себе переважно до росіян (у селі – до українців)⁶. Пріоритет російської національності в умовах міста пояснюється домінантою російської мови та спрощеним підходом дітей до асоціювання всього російського з міським передовим, а українського – із сільським і дещо архаїчним. Підлітки, особливо старшокласники міста й села, як у наших дослідженнях, так і в І. Снежкової, переважно відносили себе до української національності. Нашими ж респондентами виступали здебільшого старшокласники сільських шкіл. Серед них характерною особливістю є високий рівень національно-мовної ідентичності. Так, нашим опитуванням зафіксовано, що всі українці самоідентифікували себе на 100,0 % за українською мовою як рідною.

Теперішні мовні реалії тісно пов'язані із тими змінами, що відбувалися в останні роки

в етнонаціональному розвої нашого суспільства. Передусім слід відзначити відчутне зміцнення позицій української мови як державної в офіційному вжитку, навчально-виховному процесі, діяльності ЗМІ і певною мірою в повсякденному житті деяких регіонів. Інший сюжет етномовних реалій стосується підвищення національно-мовної ідентичності самих українців, призупинення темпів асиміляції з-поміж них. Так, останній перепис населення зафіксував, що 12,3 % українців самоідентифікували себе за російською мовою як рідною. На сьогодні, судячи з результатів репрезентативних соціологічних опитувань, частка таких українців, за нашою оцінкою, значно поменшала і складає приблизно до 10,5 %.

У сільській місцевості порубіжжя українською мовою вдома спілкуються 100 % населення. Ті, хто проживає в містах, а своє опитування ми проводили в школах районних центрів поблизу кордону, – 88 %. Це говорить про те, що українська мова превалює на цих територіях не лише в навчальних закладах, а і в родинях. Свою мову самі старшокласники південного та східного порубіжжя називають «хохляцькою» або українсько-суржиковою. На західному порубіжжі говорять лише українською, хоч майже кожне село самі їхні мешканці відрізняють за мовними діалектами, у яких суміш української, польської, білоруської мов. Старшокласники кажуть, що відразу вгадують підлітка з Острів'я, «бо у них у мові більше якось наголос на “я”». «У білоруському селі на великі вареники кажуть “пароги”». То, жартуючи з них, говорять: «О, а ось і оріховські пароги прибули». «Впізнаємо людей із сусіднього села, знаємо що вони із Пульма. У них вся вимова слів на “у” – “худила, рубила”». «Забужці» натискають на «і» – «піроги», «біз» замість «без» і т. п. Діти усвідомлюють, особливо порівнюючи з тим, як розмовляють старші люди у їхньому селі, свої мовні діалектні особливості.

Російська мова використовується для спілкування в родинях лише російськомовного середовища на Сході. Серед старшокласників-росіян, які брали участь у дослідженні, своєю рідною мовою розмовляють вдома – 60 %. Болгари разом зі своєю національною та українською мовами, послуговуються у побуті ще й російською. А 47 % молдаван при спілкуванні у родинях переходять тепер на румунську мову. Така тенденція, на нашу думку, є характерною саме для порубіжжя. Знання мови особливо при наявності роди-

чів у Румунії, відкриває перспективу роботи у цій країні для дорослого працездатного населення.

Немає в порубіжних районах і такого явища, яке зафіксовано нашими дослідженнями раніше, коли з друзями учні найчастіше спілкуються російською мовою навіть тоді, коли мова викладання в школах українська. На досліджуваних нами територіях зросло навчання мовами національних меншин, що є, на нашу думку, позитивною тенденцією.

Переходу на українську мову спілкування з друзями, в транспорті сприяють як українська мова викладання в школах, так і проведення виховних заходів. За роки незалежності України тут відбулися величезні зміни. Дедалі частіше в масових виховних заходах та святах, крім загальнодержавної та шкільної символіки, почали використовувати національну символіку. Так, на випускних святах використовують рушники, які батьки стелять випускникам «на щасливу життєву дорогу» чи проводять їх у рушникові ворота; зустрічають дітей з хлібом-сіллю.

Батькам, у яких закінчують школу найменші діти в родині, плетуть вінки із жита, волошок, барвінку, ромашки і на тлі спеціального тексту одягають їх на голову. Сам ритуал запозичено із весільної обрядовості, де батькам, які одружують «останніх» дітей, одягають такі вінки. Тепер це набуло поширення у випускних святах порубіжжя Півдня і Заходу.

Поширеним на значній території є і магичний ритуал переведення класним керівником випускників через «поріг» або «ворота» у майбутнє. Їх оздоблюють квітами барвінку, гілками верби, квітами соняхів, кетягами калини.

Стало доброю традицією для випускників проведення у церквах подячного молебню. Наприклад, у с. Гуща Любомльського району Волинської області на молебні опускається ікона Божої матері, і кожен випускник після прикладання до неї, пов'язує свою довгу стрічку. Називають імена всіх учнів, які випускаються. На завершення ритуалу священник вручає іконки із зображенням святих (залежно від імені випускника) кожному.

На святі останнього дзвоника, після урочистостей в школі, для символічного прощання з селом всі випускники прямують до фігури (хреста), що стоїть при в'їзді в село, і там пов'язують свої стрічечки і просять, кому чого хочеться на життєвих дорогах. Священник читає «Подячну молитву Богу».

Формуванню патріотизму, національної самосвідомості, любові до тих місць, де народився і живеш, до своїх навчальних закладів при проведенні загальношкільних свят сприяє використання пісень про рідне місто або село, край, гімнів навчальних закладів. Вони написані місцевими авторами, викладачами музики і є надзвичайно популярними серед школярів.

На Волині неабияку роль відіграють у досліджуваній нами темі і конкурси фольклорних колективів, які проводяться на місцевому, районному та обласному рівнях. Підготовці таких програм сприяють шкільні програми з інсценізації, вивчення фольклору та наявність літературного гуртка тощо. Для участі у конкурсі обирається якийсь обряд, вивчається спеціальна література про його функції, роль у системі святково-обрядової культури, уточнюються у старожилів села особливості його побутування у цій місцевості. Реконструюючи якийсь фрагмент обряду або повністю відтворюючи обряд, роз'яснюють всім учасникам порядок його проведення, вивчають фольклор, збирають у селі костюми, символіку та атрибутику, які потім і показують на щорічних конкурсах.

Так, старшокласники Піщанської ЗОШ Шацького району, записуючи у багатьох старожилів села матеріали, досконало вивчили весілля, яке проводилось у давнину. А на конкурс відтворили обряд «забивання посаду» і ділення короваю, ставши його лауреатами.

Серед календарних звичаїв відтворено свято Івана Купала, обжинки, Різдво з вертепним дійством з Дідом і Козою та новорічними Василем та Маланкою. Деякі з шкіл показують програми «Живий вертеп» з історією Різдва та зі спеціальними персональними віншуваннями і обходять із ним вчителів-пенсіонерів, жителів села.

На південному порубіжжі обрядодії з Маланкою раніше не проводились. Але школярі с. Лимарське Татарбунарського району Одеської області з обміном їздили до Львівської області і бачили, як там святкують, то ж вирішили за їхнім сценарієм і собі проводити такі дійства.

Фольклорний гурт старшокласників ЗОШ с. Острів'я театралізував на районний огляд вертепне дійство «Зійшла звізда над Віфлеемом». Тут і яскраво оформлені костюмовані овечки, верблюди, Йосип, Марія, царі-волфи, Іуда на троні. Царі несли дари до Віфлеєма. До Великодня дитячий гурт вивчає веснянки, а

після всенощної служби діти водять хороводи біля церкви.

До традиційних форм святкування Великодня додаються і нові. Так, у Забужанській ЗОШ до свята проводиться гра «Великодній поїзд». Оформили станції: «Ерудит», «Природничка», «Математична», «Депо». Наприклад, у конкурсі «Ерудит» оцінювали знання традицій святкування Великодня, Біблії. На математичній станції учасникам задавали і такі запитання: «Якщо кількість днів творіння Божого помножити на день відпочинку, додати кількість срібляників, які отримав Юда за зраду, відняти число апостолів, то скільки ж то в кого буде?» Далі змагання «Моя писанка найкраща». У «Розуминці» – тематичні кросворди і т. п.

До свята Покрови або до Дня Збройних сил України у всіх школах порубіжжя проводяться тематичні вечори «А ми тую червону калину піднімемо», «Козацькі розваги».

На свято Андрія Первозваного в школах порубіжжя Волині та на Луганщині печуть калиту і проводять Андріївські вечорниці на матеріалах, які записали від старожилів села. Тут і найрізноманітніші ворожіння на долю з півнем, водою, свічками тощо. І звичайно ж усталений ритуал кусання калити, цієї найвеличнішої ознаки свята.

Протягом багатьох років на західному і 5–7 років на східному порубіжжі проводяться святкування Святого Миколая. Театральні колективи, студії художнього слова готують спеціальну виставу про походження свята. Ангелята роздають подарунки тим дітям, які гарно вчилися. Тим, хто був не дуже слухняний і старанний передають від антипка різочки.

Широко відзначаються у школах Шевченківські дні, у програмі яких – свята української мови з інсценізацією уривків із творів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Пантелеймона Куліша; інтелектуальні змагання серед старшокласників на теми: «Жінки в творчості Т. Г. Шевченка», «Зоре моя вечірняя», «Пригадаємо з любов'ю не злим, тихим словом»; конкурси на краще декламування поезії Т. Шевченка та сучасних українських поетів та ін.

«Життєве призначення кожного – пізнати будову і форми свого роду, його завдання, закон росту, критичні точки, співвідношення окремих гілок і її окремі завдання, а відтак – збагнути власну місію в історії роду і власне завдання, не індивідуальне, визначене для себе, а своє – як представника роду, роду як

вищого цілого. Тільки при такому родовому самопізнанні можливе свідоме відношення до життя свого народу і до історії людства»⁷.

Ці роздуми П. Флоренського набувають особливого значення нині, коли українська національна школа орієнтується на активну співпрацю з родиною, сім'єю, на створення в школі середовища, наближеного до родинного. У родинному, родовому колі зберігається з покоління в покоління етнічна своєрідність нації (мова, календарна обрядовість, архетипові структури, символи і міфи тощо). Вивчення в школі родоводу є однією з форм розпредметнення етносоціокультурного досвіду предків, пізнання історії і здобутків роду.

Традиційно у школах проводяться цикли свят про обереги рідної домівки «І на тім рушникові», «Хата моя біла хата» та ін. До цих днів часто приурочують і проведення традиційних вечорниць, родинних свят.

У проведенні такого свята старшокласниками Шевченківської школи № 1, с. Шевченкове Кіліївського району Одеської області, брали участь 13 родин з батьками, дідусями, прабабусями та прадідусями, учні яких навчаються в школі. До свята підготували творчі виставки. Одні родини вишивають, в'яжуть, роблять килими. Родини придумували собі герби, оформляли родові дерева. Так, на гербі родини Шаргородських зображено калину, колосок, виноградне гроно з лозою, рушник. Кожна родина виконувала на святі свою улюблену пісню, розповідала про свій родовід, заняття предків, оформляла спеціальні фотостенди.

У гімназії № 1 м. Болграда Одеської області проводяться свята української та болгарської мов. У їх програмі написання творів, складання та декламування віршів, конкурси на знання прислів'їв, приказок, пісень та танців, готування страв національної кухні тощо.

У школах порубіжжя стало традиційним проведення конкурсно-розважальної програми серед дівчат «А я просто українка, україночка». Продумано цікаві конкурси та номінації нагородження учасниць.

Протягом років складались у багатьох школах порубіжжя Волині дружні зв'язки із школярами Польщі, Білорусії. Так, учні Гушанської ЗОШ мають давні зв'язки із Дорогуцькою школою Люблінського воєводства. Вони доглядають могили полеглих воїнів, проводять спільні концерти. Дружба ця триває з 1988 року.

На базі школи створено шкільний фольклорний гурт «Надбужанка», який їздить до

Польщі зі своїми програмами. Колективом підготовлено вертепне дійство, програма до Великодня та Святого Миколая, з якими учні виступають у польських школах та костелах. Крім концертів, учні побували на екскурсіях в Майданеку і старовиннім Замостці, Любліні. Знайомлячись із культурою іншого народу, вони мали змогу порівняти її зі своєю культурою.

З 2004 року гушанські школярі мають змогу відпочивати в дитячих таборах Польщі. Вся робота такого табору поділена на секції. До складу фольклорної секції було залучено і польський фольклорний ансамбль «Огружчанка». Усі учасники ходили до пана в Огрузке. Старші жінки в національному одязі показували, як раніше жили, як косили, як в'язали снопи, робили перевесла. Українські і польські учні мали змогу спробувати щось зробити власноруч.

Так само польські школярі з Айславіче, Добрузька перебували в Україні. Було організовано спільний концерт, ігри, розваги, змагання із футболу, волейболу, були і спільні нагороди. На дискотеці звучали українські і польські мелодії. Діти разом танцювали українські та польські танці. Для польських школярів було заплановано відпочинок на Святизі.

Програми перебування дітей у Польщі чи в Україні продумують і узгоджують наперед. Головне завдання, яке ставлять перед собою організатори – знайомство дітей із традиціями і культурою один одного. Як відмічають організатори – «Діти спілкуються дуже дружельно».

Цікавий досвід українсько-польсько-білоруської дружби школярів та вчителів накопичено у Святизькій ЗОШ Шацького району Волинської області. Вони розробили спеціальну програму і отримали грант від Польщі на проведення такої роботи. Це і спільне проведення учнівських та вчительських конференцій, відвідування уроків, проведення масових заходів і т. п.

При проведенні виховних заходів використовують загальнодержавну символіку та атрибутику, а також загальношкільну, народну та місцеву. Для останніх років характерним стає використання сакральної символіки – благословення або подячний молебень на навчання, освячення святою водою нових приміщень та місць, де навчаються учні, які вперше прийшли до школи, вручення іменних іконок, іконок зі Святим Миколаєм і т. ін.

Із загальнодержавної символіки використовується Державний прапор України, Герб України, Гімн. До загальношкільної символіки відносяться: Книга Знать, Факел Знать, ключ від Країни Знать, Королева Школярія, Цариця Фантазія, прапори шкіл, значки із зображенням навчальних закладів, спеціальна форма, запроваджена в деяких закладах. Поширеними є гімни навчальних закладів, які виконують під час важливих шкільних заходів – прийняття в шкільну родину, останнього дзвоника, випускних свят, Дня вчителя тощо.

Багата і палітра народної символіки, яку почали використовувати переважно в роки незалежності України. До них належать: хліб-сіль на вишитому рушникові, підкова на щастя, рушникові ворота, кетяги калини, вінки батькам із жита, барвінку та волошок, обсіпання житом та цукерками.

Із місцевої символіки у шкільних святах Одещини, Волині та Луганщини використовуються значки міста або села, їх герби, прапори, пісні про місто або село, карту області, терикони шахт, виноградну лозу, глек з вином, колоски збіжжя тощо.

Один із блоків нашого етносоціологічного опитування включав питання про традиційні народні, загальнодержавні, професійні та шкільні свята, обряди та їх відзначення у родині і в навчальних закладах. Стають популярнішими, в порівнянні з опитуваннями нами учнів у 1994 році, традиційні календарні свята – Різдво, Великдень та Трійця. Більш ніж на 50 % за останні роки їх стали проводити в родині частіше. Деяко інакше вибудувався і рейтинг найбільш поширених традиційних свят, які прийнято тепер відзначати в родині. Він вибудувався тепер таким чином: Новий рік – 99,7 %, Різдво – 97,0 %, Великдень – 95,8 %, день народження – 95,0 %, Старий новий рік (Маланки, Василя) – 84 %, Водохреща (Водосвяття, Йордан) – 70 %, Трійця – 62 %. Таких, що не відзначають жодне із перелічених свят, немає.

Цікавим, на нашу думку, є вивчення етнічної толерантності по відношенню до інших етносів, які проживають поруч, характеристики свого і іншого народу. Отже, окреслимо загальні спостереження старшокласників про інші народи-сусіди, яких, як вони стверджують, знають:

Болгари – «кучкуються, свого в обід не дають. Трудящий народ. Жінки тримають в руках чоловіків. Живуть безбідно, вмють ризикувати. Мають комерційну ниточку. Ви-

рощують цибулю і мають з того непоганий прибуток». «Між собою дружні. Мають багатодітні родини». «Енергійні, робочі люди, інколи навіть скажені до роботи». «На своїх святах, весіллях обов'язково виконують танець "Хоро"».

Росіяни – «більш ліниві. Якщо вирішили відпочити – трава не росте – будуть відпочивати. Люблять випити». У нас кажуть: «видно, що кацап живе. Вроді і робочий, а порядку ніде нема».

Молдавани – «дуже працьовиті, наводять вдома порядок і чистоту, роззуваються, коли заходять до хати». «Більш, ніж українці танцювальні люди», «часто танцюють тільки під бубон, який називається "доба". Всі затихли – чути тільки звук доби. Потім усі кричать, музика знову грає»; «на весіллях співають і молдавських, і українських пісень». «Інколи трохи простакувати».

Гагаузи – «вважаються дуже стриманими». «У нас на них кажуть "цигани", народ воровкуватий. У нас ними дітей лякають. "Як не будеш слухатись, то циганам віддамо" або "Давай, давай цигани на тебе вже чекають! Скоро будуть проходити і вкрадуть тебе"».

Українців, які живуть на західних землях, називають «бендерами», а своїх – «хохлами». «Дуже чистоплотні люди, люблять, щоб був порядок у домі і господарстві. Жінки люблять "наряджатися". Мову толком не дуже знають, розмовляють в основному "суржиком"». «Коли сваряться з молдаванами – можуть перейти на молдавську мову». «До українців, коли приїжджають люди із інших місць, то дуже дивуються. Які вони щирі, щедрі і привітні люди».

Для старшокласників порубіжжя характерним є високий рівень українського патріотизму, любові до вітчизни, до свого народу, до національних традицій. Сама близькість кордону відіграє в даному випадку неабияку роль і є фактором національного самоусвідомлення. Так, відповідаючи на запитання анкети «Якби ти народився вдруге, то в якій країні ти хотів (ла) б народитись?», – попри всі негаразди в економіці більшість хотіла б народитись в Україні (85 %). Відповіді на запитання «чому?» вражають своєю патріотичністю – «Моя Батьківщина», «Моя рідна земля», «Я тут народився(лась)», «Тут мені все зрозуміло», «Тут моє коріння, мої предки» і т. п.

Друге місце для повторного народження хотіли б обрати Америку – 6 %, Росію – 5 %, Польщу – 2 %, Румунію – 2 %. Тобто ті країни,

про які вони найбільше знають і які межують з територіями, на яких вони проживають. На запитання «Чому саме?» – відповіді такі: «можна займатись улюбленою справою», «цікава історія та традиції країни», «просто цікаво».

На формування етнічної самосвідомості, патріотизму старшокласників мають вплив різні інститути та утворення нашого суспільства: сім'я, школа, група однолітків, засоби масової інформації та ін. Очевидно, що ніяке суспільство, як би добре воно не було оснащено матеріально або технічно, не може функціонувати без твердих етичних основ і світоглядних постулатів. Не менше очевидна сьогодні необхідність більш тісної координації зусиль різних відомств, релігійних і суспільних організацій в роботі з національно-патріотичного і духовно-етичного виховання молоді як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні.

Школа – це фундамент людини у велике життя. І яким воно буде багато в чому залежить від тих основ, які закладено саме в ній. Проведене дослідження дало можливість зафіксувати стан та проблеми, виявити загальні тенденції у розвитку духовної культури серед учнівства на сучасному етапі. Ознайомлення з результатами дослідження керівників міністерства, педагогів, всіх, хто займається проблемами навчання та виховання, може зняти багато питань, які дискутуються.

Примітки

¹ Снежкова І. А. Формирование этнического самосознания у детей и юношества : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / І. А. Снежкова. – К., 1993.

² Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – С. 87.

³ Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь. – Т. 1. – С. 102–106.

⁴ Фан Ван Ту. Формування національної свідомості підлітків СРВ засобами фольклору : автореф. дис. ... канд. філос. наук. / Фан Ван Ту. – К., 1993.

⁵ Конвай В. Д. Народні традиції в київській школі / В. Д. Конвай // Розбудова держави. – 1994. – № 9. – С. 54–58; Конвай В. Д. Трансформація традиційно-культурних цінностей у сучасному учнівському середовищі (на матеріалах етносоціологічного опитування) // Культура і сучасність – 2006. – № 2. – С. 72–78.

⁶ Снежкова І. А. Формирование этнического самосознания у детей и юношества... – С. 11.

⁷ Цит. за: Черепанова С. Родовід – духовний діалог поколінь. – Л., 1998.